

СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

В. І. Захарченко

ЧЕТВЕРТИЙ ЦИКЛ ІНДУСТРІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ (1951-1990 рр.):
ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ПРОМИСЛОВИХ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ
СИСТЕМ

Вже давно помічено, що розвиток промисловості підпорядкований певним циклічним коливанням. Ще в 1894 р. український вчений М. Туган-Барановський [23] виявив промислові цикли, які породжуються періодичним нагромадженням позичкового капіталу (при подальшому інвестуванні його в капітальні товари). А в 1912 р. австрійський вчений Й. Шумпетер вказав на наявність подібних, але дещо інших за змістом циклів - індустріального розвитку [28]. Згодом він їх всебічно обгрунтував, зазначивши, що фаза піднесення у них обумовлюється впливом інновацій - технологічних, організаційних та інших змін (нововведень) [28 {1934}; 29].

За Й. Шумпетером, кожний індустріальний цикл характеризується специфічним поєднанням ключових інноваційних факторів та новітніх (пріоритетних) галузей. Останні, як правило, об'єднуються у певні міжгалузеві й технологічні ланцюги (від виробництва сировини - до кінцевого споживання) і в сукупності утворюють відповідний технологічний уклад [6, с. 61].

Прийнято виділяти п'ять індустріальних циклів (табл. 1).

Таблиця 1
Цикли індустріального розвитку

Номер циклу	Роки	Ключовий фактор	Пріоритетні галузі
Перший	1785-1845	енергія води	текстильна, металургійна
Другий	1846-1900	енергія пари	сталеливарна, залізничний транспорт
Третій	1901-1950	електрична і хімічна енергія	електротехнічна, хімічна, автотransпорт
Четвертий	1951-1990	атомна енергія, мікроелектронні компоненти	авіакосмічна, атомноенергетична, електронна, телекомунікаційна
П'ятий	1991-2020	інформація	інформаційна

Відображена в табл. 1 періодизація промислового розвитку стосується в першу чергу найбільш розвинутих країн - технологічних лідерів світу. Такими на початку 90-х років були країни "сімки" (насамперед США і Японія), Швеція, Тайвань, Південна Корея, Австралія та деякі інші країни. Вони першими вступили в постіндустріальну (інформаційну) епоху розвитку. Для більшості ж країн світу, в т.ч. й України, актуальним залишається перехід до п'ятого циклу індустріального розвитку. В зв'язку з цим важливо прослідкувати просторово-часові особливості четвертого циклу, насамперед причини повільного проходження його Україною.

Першими до четвертого циклу індустріального розвитку вступили США, СРСР, Великобританія, Франція; згодом - Німеччина, Японія та інші країни. Технологічний уклад країн-лідерів, крім галузей, зазначених в табл. 1, визначали: автомобіле- і тракторобудування, кольорова металургія, видобуток і переробка нафти, органічна хімія, виробництво синтетичних матеріалів і товарів

довгострокового користування.

З середини 70-х років домінантою промислового розвитку передових країн стає електроніка. Її прискорений розвиток був викликаний світовою енергетичною кризою 1973 р., яка “розчистила шлях” для третьої НТР. А ключовим фактором останньої, як відомо, стали мікроелектронні компоненти (мікропроцесор та ін.).

Четвертий цикл індустріального розвитку вніс значні зміни в організацію промислового виробництва. Це проявилось, зокрема, в тому, що “на заміну комбінату прийшов конгломерат - надвелике об’єднання ... підприємств, що приймають участь у контролі виробництва й обігу одночасно в багатьох галузях” [5, с. 160].

У підприємствах, що входять до конгломератів, ще продовжує панувати фордизм з його жорсткими вертикальними зв’язками постадійного та поопераційного поділу праці. Але у зв’язках між підприємствами відбуваються якісні зміни - поглиблюються горизонтальні зв’язки (виробничі, організаційні, фінансові та ін.).

Характерною особливістю горизонтальних зв’язків у конгломератах був їх багатогалузевий характер. Правда, вже в комбінатах, які домінували впродовж третього індустріального циклу, поєднувалися підприємства (виробництва) багатьох галузей. Однак у них простежувалася чітка функціональна спеціалізація: допоміжні й обслуговуючі виробництва підпорядковувались основному. У конгломератах же, навпаки, чіткого функціонального поділу між підприємствами різних галузей не існувало. В певний період у них виділялися підприємства або сфери бізнесу, які відрізнялися між собою за положенням на ринку й ступенем прибутковості: а) “дійні корови” (базових для даного технологічного укладу галузей з великими прибутками); б) “зірки” (перспективних галузей з незначними прибутками); в) “дикі кішки” (найбільш перспективних галузей з незначними збитками); г) “собаки” (“старих” галузей з великими збитками). За рахунок такої організації конгломерати мали можливість, по-перше, тримати під контролем найбільш ефективні ринки (за рахунок “дійних корів”), по-друге, проникати на найбільш перспективні ринки (за рахунок “зірок” і “диких кішок”) і, по-третє, трансформувати “собак” (шляхом їх перепрофілювання або санації). Загалом це підвищувало стійкість конгломератів у конкурентній боротьбі.

Період конгломератів у розвитку промисловості позначився на її територіально-системній організації, тобто на формуванні промислових територіальних систем (ПТС) різних рівнів.

Прискорений розвиток галузей і виробництв четвертого технологічного укладу суттєво позначився на формуванні *елементарних ПТС*⁵. Зокрема, новітні системи авіакосмічної спеціалізації виникли на базі Харківського авіазаводу (в 1955 р. тут побудовано перший в СРСР турбореактивний літак ТУ-104), Київського

⁵ Елементарну ПТС ми визначаємо за критерієм територіальної неподільності її виробничого ядра, яким є стадія виробничо-технологічного циклу - окреме виробництво або проста інтеграція виробництв (основного, обслуговуючих і допоміжних). Крім виробничого ядра до елементарної ПТС включаються елементи, які взаємодіють з ним; це – об’єкти (суб’єкти), що організовують виробництво, що є “носіями” природних, трудових, матеріальних та фінансових ресурсів, що утилізують відходи виробництва, з’єднують елементи системи у просторі в процесі виробництва тощо. При цьому складові елементарної ПТС можуть одночасно входити до інших систем.

авіазаводу (який освоїв випуск найбільших у світі транспортних літаків - АН-І24 та ін.) та Південного машинобудівного заводу (який став одним із форпостів світового ракетобудування).

Україна (в складі СРСР) була в числі перших країн, де сформувалися елементарні ПТС на базі підприємств з випуску комп'ютерів, хоча незаперечним лідером комп'ютеробудування з самого початку були США (перша обчислювальна машина на базі електронно-вакуумних ламп була сконструйована там ще в 1943 р.). У Києві в 1951 р. була створена перша в Європі мала електронна лічильна машина ("МЕЛМ"), у 1964р. – "Мир-1" та ін. Згодом на Україні виникли досить потужні підприємства з випуску обчислювальної техніки (Київський завод обчислювальних і керуючих машин та "номерний" завод у Северодонецьку). Мікропроцесорна революція в середині 70-х років призвела до того, що американська фірма "MITS" випустила перший персональний комп'ютер (ПК) "Altair-8800". Але справжня епоха ПК розпочинається з 1981 р., коли американська фірма "IBM" налагодила серійний випуск відомої моделі "IBM PC". В СРСР, а значить і в Україні, комп'ютерну революцію "прогледіли" і за вказівкою плануючих інстанцій на етапі 1978-1990 рр. замість розвитку вітчизняних технологій підприємства комп'ютеробудування пішли шляхом копіювання зарубіжних аналогів. Як виявилось, вітчизняні ПК за якістю значно поступалася кращим зарубіжним зразкам, що призвело (уже в 90-х роках) до банкрутства ще недавно передових підприємств.

Атомна енергія як ключовий фактор циклу викликала формування елементарних ПТС на базі АЕС. Перша АЕС, як відомо, була введена в експлуатацію в 1954 р. в Обнінську Калузької області. За даними МАГАТЕ, до початку 90-х років АЕС експлуатувалися в 28 країнах світу; їх потужність (у млн. кВт) складала: у США – 105,2; у Франції – 60,2; у Японії -33,4; у ФРН - 23,8; в Україні - 14,8. На АЕС припадало близько 17% світового виробництва електроенергії, в т. ч. в Україні – близько 40% . Однак Чорнобильська катастрофа, що сталася в 1986 р., сильно загальмувала розвиток атомної енергетики.

Витіснення вугілля нафтою і природним газом дало поштовх формуванню потужних елементарних ПТС нафтогазової та автомобільної спеціалізації. Навіть в Україні, яка мала незначні нафтогазові ресурси, з 50-х років освоюється ряд нафтових (Долинське та ін.) і газових (Шебелинське, Дашавське та ін.) родовищ; будуються потужні Лисичанський і Кременчуцький нафтопереробні, Запорізький і Кременчуцький автомобільні, Львівський автобусний та інші заводи. Дещо пізніше (особливо у 70-х роках) ще потужніші ПТС аналогічної спеціалізації виникають в Росії, зокрема на основі освоєння нафтогазових ресурсів Західного Сибіру та будівництва автомобільних заводів у Тольятті й Набережних Челнах.

В цілому розміщення виробництва в Україні в цей період не зовсім "вписувалося" в загальносвітові тенденції. Тут і далі продовжувалось будівництво підприємств попередніх технологічних укладів, як правило, сировино- і фондомістких галузей, наприклад потужних ТЕС на вугіллі (Запорізька, Криворізька, Вуглегірська та ін), ряду гірничозбагачувальних комбінатів у Криворізькому басейні (один з них - біля м. Долинська Кіровоградської обл. - не добудований і досі).

На формування і розвиток елементарних ПТС значний вплив справляли заходи з реконструкції й технічного переоснащення підприємств, зокрема таких

потужних, як “Криворіжсталь”, “Азовсталь” та ін. Вони, крім того, що зменшувала на 30-50% капітальні витрати (в порівнянні з новим будівництвом) ще й змінювали структуру виробничих ресурсів. Так, застосування в металургійному виробництві природного газу зменшувало на 10-17% потребу у коксі [11, с. 332].

Відповідно змінювалася й ускладнювалася організація горизонтальних зв'язків в елементарних ПТС (між виробництвом, з одного боку, та ресурсними, споживчими й іншими елементами, з другого боку). Проблеми, що виникали при цьому, по-різному вирішувалися в країнах з ринковою і плановою економікою. В Японії та деяких інших країнах для підвищення ритмічності матеріально-технічного забезпечення виробництва почали широко застосовуватися тойотинські системи типу “точно-вчасно” (ці системи передбачають поставки комплектуючих компонентів в той момент, коли вони потрібні у виробництві [26]). У США та країнах Західної Європи досить значного поширення набуло маркетингове управління системою збутових зв'язків. У СРСР та інших країнах планової економіки після ряду марних спроб реорганізації системи матеріально-технічного постачання й збуту прийшли до висновку, що найкращим механізмом регулювання горизонтальних зв'язків є ринковий. Тому в СРСР з 1987 р. поступово запроваджується оптовий ринок засобів виробництва.

Четвертий індустріальний цикл обумовив також значні функціональні зміни в елементарних ПТС. Асортимент промислової продукції поповнився високотехнологічними виробами, які призначалися також і для споживчого ринку. При цьому виробництво нових видів продукції орієнтувалося насамперед на фактор кваліфікованої робочої сили. Не випадково, найпотужніше виробництво телевізорів у СРСР виникло саме у Львові - з його давніми трудовими традиціями. В той же час роль транспортного фактора у підвищенні ефективності розміщення виробництва все ще залишалась високою, хоча й дещо зменшилась. За розрахунками Ф.Д. Заставного, питома вага транспортних витрат у всіх матеріально-виробничих витратах (за цінами кінцевого споживання) складала в 1966 р.: по вугіллю - 24,0%, продукції основної хімії - 19,3%, металорізальних верстатах - 13,2% і т. д. [2, с. 212]. В той же час підприємства ніяк не стимулювалися в плані скорочення транспортних витрат, тому що вони планувалися у собівартості продукції підприємств-виробників.

Значення транспортного фактора до певної міри підсилювали процеси заводської концентрації виробництва та відомчий підхід до організації горизонтальних зв'язків. Зокрема, концентрація виробництва вела до збільшення радіусів поставок палива, сировини, матеріалів, комплектуючих виробів та готової продукції. Відповідно зростали й питомі транспортні витрати.

В елементарних ПТС четвертого циклу фокусувалися всі основні недоліки управління промисловістю того періоду. В умовах хронічного недопостачання підприємствам багатьох видів матеріально-технічних ресурсів, ті замовляли їх органам Держпостачу зі значним надлишком, чим ще більше розбалансовували систему горизонтальних зв'язків. Правда, приймалися й деякі заходи у відповідь. Зокрема, була введена плата за основні й оборотні фонди (в розмірі 6% від середньорічної їх вартості). Таким чином обмежувалось надмірне накопичення в запасах матеріально-технічних ресурсів. Але ці половинчаті заходи в умовах відчуження працівників від засобів виробництва і конкретних результатів їх праці не могли принести належних результатів.

Жорстке прикріплення споживачів промислових товарів до їх виробників

мало ще один серйозний недолік; воно породжувало монополію виробника, позбавляло його стимулів до зниження собівартості продукції та підвищення її якості. Мало що дала в цьому плані й система держприймання продукції, запроваджена в 1987 р. Тому закономірним можна вважати перехід на рубежі 80-х - 90-х років до ринкових регуляторів горизонтальних зв'язків.

Четвертий цикл індустріального розвитку специфічно вплинув і на формування *багатостадійних ПТС*⁶. В цей період продовжувалось формування систем на базі комбінатів. Але вони не мали тих прогресивних рис, які були їм властиві в третьому індустріальному циклі, особливо у старопромислових регіонах. Насамперед тому, що ефект від технологічного комбінування виробництва різних галузей, наприклад нафтопереробки й нафтохімії, міг перекриватися додатковими витратами на приріст дефіцитних виробничих ресурсів (сировинних, енергетичних, водних та ін.). Крім того, деякі багатостадійні ПТС, побудовані на засадах територіального (горизонтального) комбінування, потребувала хоча б часткової реструктуризації. Наприклад, системи з переробки хібінських апатитів, що мали спеціалізовані підприємства з випуску фосфорних добрив і в Україні (у Сумах, Одесі, Вінниці, Констянтинівці), слід було частково переорієнтувати на родовища українських фосфоритів – Ізюмське (Харківська обл.), Кролевецьке (Сумська обл.) та Незвизьке (Івано-Франківська обл.).

Особливістю цього періоду стало формування багатостадійних ПТС із декількох раніше самостійних, як правило універсальних, підприємств, які системно переспеціалізовувалися (могли виділятися заготівельні, складальні та інші підприємства). Таким шляхом формувалися, наприклад, системи у деревообробній промисловості. У машинобудуванні, легкій промисловості та деяких інших галузях багатостадійні ПТС формувалися шляхом "обростання" великих підприємств філіями, розміщеними переважно у малих і середніх містах зі значними резервами робочої сили та "потужностей" виробничої й соціальної інфраструктури.

Можна відзначити певні відмінності в процесах системної інтеграції виробництва, які розвивалися в цей період в СРСР, в т. ч. й Україні, та інших, насамперед розвинутих, країнах. Якщо в СРСР поглиблювались процеси вертикальної інтеграції виробництва (тільки тепер не на рівні окремих підприємств, а в рамках певних галузевих груп), то в розвинутих країнах на перший план вийшли процеси міжгалузевої горизонтальної інтеграції виробництва. Вони обумовлювали формування міжгалузевих систем типу конгломератів. До класичних конгломератів цього періоду можна віднести, наприклад, корпорацію "ІТТ" (США), яка включала підприємства з випуску телекомунікаційного устаткування, комплектуючих деталей до автомобілів, а також деревообробні підприємства, готелі тощо [8, с. 163].

В західних країнах і в багатостадійних ПТС, що мали вигляд вертикально інтегрованих виробництв, у цей період відбулися радикальні зміни. Якщо раніше підприємства одного виробничого ланцюга могли конкурувати між собою, мало були зацікавлені у зниженні собівартості продукції одне в одного, інколи поставляли неякісні комплектуючі, недостатньо обмінювалися технологічними

⁶ Якщо елементарні ПТС формуються внаслідок постадійного поділу праці (постадійної спеціалізації виробництва), то багатостадійні, навпаки, - в результаті постадійної інтеграції праці (на основі вертикальних зв'язків з комбінування й кооперування виробництва).

новинками, то з 50-х років, щоб подолати ці недоліки, фірма "Тойота" (Японія) об'єднала постачальників у т. з. "ярусну" функціональну систему [24, с. 21, 22]. У ній всі постачальники спеціалізувалися на випуску певної номенклатури виробів (компонентів) і не конкурували між собою. Супідрядні підприємства (фірми) залишалися при цьому фінансово незалежними і в той же час жорстко "прив'язаними" до материнської фірми (за допомогою механізму перехресного володіння акціями). Це, зокрема, дозволяло розміщувати підприємства певного виробничого ланцюга у місцях найбільш сприятливого (ефективного) поєднання факторів розміщення виробництва.

У СРСР також розвивалися процеси вертикальної інтеграції промислового виробництва, але в обмежених масштабах і переважно в галузевому напрямку. Особливо недостатньо розвивались потужності міжгалузевих виробництв. Внаслідок цього з кожних 100 машинобудівних підприємств для власних потреб виробляли: чавунне литво - 71, сталіне литво - 27, поковки - 84, штамповки - 75, кріпильні метизи - 65. Собівартість цих виробів на універсальних підприємствах була у 2-3 рази вищою, ніж на спеціалізованих [26, с. 469].

Системна організація виробництва свій організаційний прояв знаходила в утворенні різних корпоративних структур (власне корпорацій, концернів, холдингів тощо), а в СРСР, в т. ч. й Україні, - виробничих об'єднань різного типу. До речі, саме в Україні виникли перші в СРСР ВО у вигляді фірм. У 1961 р. у Львові були створені взуттєва фірма "Прогрес" та шкіряна "Світанок". Однак галузева орієнтація ВО не відповідала загальносвітовим тенденціям формування міжгалузевих конгломеративних об'єднань, зокрема корпорацій. В утворенні останніх важливу роль відіграло відокремлення власності від управління й виділення (за Дж. Гелбрейтом) технотруктури, що дозволило їм забезпечити незалежність на товарних ринках.

Процеси горизонтальної інтеграції виробництва суттєво вплинули на формування *спеціалізованих ПТС*⁷, найбільш важливими з яких були галузеві (міжгалузеві) райони. На протязі всього четвертого циклу індустріального розвитку продовжувалась криза у текстильних районах, яка мала переважно "повзучий" характер. На межі 50-60-х років у зв'язку з нафтовим "бумом" вибухнула криза вугільно-металургійних районів - у США (Аппалачського, Приозерного та ін.), у Західній Європі (Рурського, Шеффільдського та ін.). Аналогічні українські райони вступлять у кризу дещо пізніше - з 80-х років. Це можна пояснити загальним зміщенням циклічного розвитку промисловості України, повільним розвитком тоді в СРСР металургійних районів Сходу та Волго-Уральського нафтогазового району. Лише інтенсивний розвиток у 70-х роках Західно-Сибірської та деяких інших нафтогазових баз призвів до абсолютного скорочення видобутку вугілля в Донецькому басейні (максимум - 204 млн. т - зафіксовано в 1980 р.).

Внаслідок прискореного розвитку багатьох галузей машинобудування в цей період інтенсивно формувались машинобудівні райони: Харківський, Донецький, Придніпровський, Причорноморський, Київський та Львівський [22, с. 130-132]. Правда, більшість із цих районів були представлені лише однією

⁷ Спеціалізовані ПТС утворюються в результаті зосередження і взаємодії у певному ареалі (локальному, мікро-, мезо-, макрорайонному, зональному) елементарних і багатостадійних ПТС однієї галузі (підгалузі) або декількох взаємозв'язаних галузей. Наукові засади виділення й дослідження спеціалізованих ПТС викладені у працях [12; 22; 25; та ін.]

машинобудівною агломерацією (виграшно в цьому плані виглядав Донецький район) і мали низький рівень комплексності. Основною ж формою розміщення галузі залишалися машинобудівні вузли.

В цей же час в Україні формуються й інші спеціалізовані райони, зокрема Львівсько-Волинський кам'яновугільний (з 1954 р. – для забезпечення паливом західних областей України, частково Білорусі та республік Прибалтики), Дніпровсько-Донецький нафтогазовий, Дніпровський буровугільний, Західноукраїнський цукробуряковий (до якого увійшли 12 нових цукрових заводів) та інші. Дослідженнями М.М. Паламарчука та К.О. Тащука [17, с. 79-94], встановлено, що до середини 70-х років на Правобережжі України (без причорноморських областей) сформувалося 10 спеціалізованих районів.

Новий імпульс формуванню спеціалізованих ПТС надала реформа 1965 р., яка відновила примат галузевого принципу в управлінні промисловістю. Цей принцип створював, з одного боку, передумови для раціонального територіального розподілу однорідного виробництва та формування локальних і районних форм його зосередження, а з другого - він відновлював відомчий підхід при встановленні горизонтальних зв'язків, надаючи перевагу "своїм" підприємствам незалежно від місця їх розташування. В результаті зростали зустрічні перевезення масових вантажів, наприклад вугілля - до 25 млн. т (1980 р.) [18, с. 342].

Міжгалузовий підхід до народногосподарського планування і широке застосування програмно-цільового методу сприяли формуванню потужних міжгалузевих ПТС, наприклад у Росії - Західно-Сибірського, Кансько-Ачинського, Південно-Якутського та інших паливно-енергетичних комплексів.

Слід також відзначити, що ще в радянські часи спеціалізовані ПТС мали найбільш розвинуті організаційні структури. Причому за способом організації міністерські головки, внутрігалузові концерни та інші структури, які особливо інтенсивно почали формуватися в другій половині 80-х років, наближалися до горизонтальних корпоративних структур західних країн (корпорацій, асоціацій, холдингів та ін.), що значно полегшило їм перехід до ринкових відносин.

У формуванні *інтегральних ПТС*⁸ (багатогалузових промислових центрів, вузлів, агломерацій, районів тощо) найважливішу роль відігравали галузі четвертого технологічного укладу, особливо точне і середнє машинобудування (з орієнтацією на трудонасичені міські агломерації), нафтопереробка і хімія (з тяжінням до нафто- і газопроводів та морських портів), атомна енергетика (з локалізацією АЕС переважно в енергодефіцитних районах).

До найбільш прогресивних інтегральних ПТС відносились промислові вузли та територіально-промислові комплекси (ТПК). Вони забезпечували додатковий економічний ефект не лише за рахунок спільного використання підприємствами різних галузей ресурсної бази, об'єктів інфраструктури, але й розвитку територіальних форм комбінування й кооперування виробництва.

В цей період особливо велика увага приділялася формуванню промислових вузлів; тільки в Україні їх сформувалося близько 80. Для кожного з них обов'язковою була схема єдиного генерального плану (з визначенням головного забудовника). Крім того, місцеві Ради отримали право централізувати у вузлах

⁸ За суттю інтегральні ПТС близькі до спеціалізованих. Єдине, що їх істотно відрізняє – це галузевий склад. Перші мають однорідний (за галузевою приналежністю) склад елементарних і багатостадійних ПТС, другі – різнорідний.

фонди соціального розвитку. Однак із-за того, що вони були незначними, соціальна сфера у вузлах розвивалася недостатньо, за т. з. залишковим принципом.

Швидкий ріст виробництва у вузлах призводив до його надмірної концентрації, що обумовлювало погіршення екологічної ситуації та прояви конкуренції між підприємствами за обмежені виробничо-територіальні ресурси (трудові, сировинні, водні та ін.). Адміністративна система реагувала на це по-різному: 1) прямою заборобою нового промислового будівництва у великих містах; 2) створенням філіалів великих підприємств у малих і середніх містах (в цьому випадку процеси територіальної деконцентрації виробництва поєднувалися з процесами його системної інтеграції); 3) введенням плати (в другій половині 80-х років) за виробничо-територіальні ресурси.

У Росії, Казахстані, Таджикистані велика увага, крім того, приділялася формуванню програмно-цільових ТПК, теоретичне обґрунтування яких було дане М.К. Бандманом [3, с. 33]. Для них склалися спеціальні програми розвитку. При цьому деякі ТПК формувалися одночасно і як спеціалізовані, і як інтегральні ПТС. Так, по Західно-Сибірському ТПК окремо встановлювалися завдання щодо розвитку нафтогазового комплексу і ТПК в цілому.

Не слід однак думати, що формування інтегральних ПТС з використанням програмно-цільового методу було лише прерогативою країн з плановою економікою. Навіть у США з досить ліберальною економічною системою ще з 1933 р. формувалася індустріальний комплекс програмного типу – TVA (Адміністрація Долини Теннессі). На базі його потужної енергетичної системи у регіоні зліквідовано ознаки депресивності. Крім того, цей комплекс став прикладом гармонізації у перетвореннях природи й розвитку бізнесу [20].

У деяких європейських країнах (Італія, Франція та ін.) інтегральні ПТС формувалися з опорою на теорію “полюсів росту”, яку розробили французькі вчені-регіоналісти Ф.Перру, Ж.-Р. Будвіль та ін. На практиці вона зводилася до того, що для депресивних регіонів як “ядер індустріалізації”: 1) створювалися спеціальні агентства з розвитку; 2) забезпечувались пільгові умови для внутрішніх і зовнішніх інвестицій; 3) надавалася допомога (дотації) з державних джерел [13, с. 256, 257].

Поляризований розвиток промисловості - чи у формі промислових вузлів і ТПК, чи у формі полюсів росту - позначився на формуванні *регіональних промислових комплексів (РПК)*⁹. У колишньому СРСР їх формуванню особливо сприяла реформа управління промисловістю 1957 р. Вона означала перехід до територіального принципу управління - в розрізі економічних адміністративних районів. В Україні було виділено 11 таких районів; в 1962 р. їх кількість була збільшена до 14, а в 1962 р. - скорочена до 7. Це був той недовгий період (до 1964 р.), коли РПК фактично мали спеціальні органи управління - раднаргоспи. Завдяки регіоналізації управління розширилися можливості спеціалізації й кооперування виробництва в РПК, відбулося укрупнення підприємств (через вертикальні й горизонтальні злиття), були створені районні бази міжгалузевих виробництв. Внаслідок цього РПК поступово перетворювалися у своєрідні регіональні

⁹ РПК - це регіональне поєднання об'єктів, тісно взаємозв'язаних в процесі виробництва й доставки до споживачів промислової продукції та послуг. Цей комплекс можна розглядати як ПТС, що формується на основі закономірностей регіональної цілісності та регіональної інтеграції виробництва [18, с. 342, 343]. Оптимальним, для формування РПК є, на наш погляд, мезорайонний рівень - в межах однієї або декількох суміжних областей.

конгломерати.

В той же час регіоналізація управління промисловістю мала й деякі негативні риси: а) стримувався розвиток міжрайонного кооперування виробництва; б) в районах створювалися малопотужні і, як правило, неефективні підприємства-дублери; в) будівництво однотипних підприємств у багатьох районах обумовлювало розпорошення інвестицій, зростання обсягів незавершеного будівництва; г) дезинтегрувалися галузеві науково-технічні комплекси.

Через це в 1965 р. було вирішено знову перейти до галузевого принципу управління промисловістю. В той же час підкреслювалася необхідність його поєднання з територіальним принципом. А з 1982 р. союзні міністерства зобов'язувались погоджувати плани будівництва нових підприємств з союзними республіками. І все ж відомчий диктат набув небаченого розмаху. Внаслідок цього різко виросли радіуси коопераційних зв'язків у промисловості - до 1300-1500 км (при оптимальних - до 500-600 км). Це збільшувало щорічні транспортні витрати приблизно на 6 млрд. рад. крб. [18, с. 342, 343].

У другій половині 80-х років стало очевидним, що для комплексного розвитку господарства регіонів, насамперед РПК, дуже важливим є фінансове наповнення місцевих бюджетів. Спочатку цю проблему намагалися вирішити через запровадження т. з. регіонального госпрозрахунку. Але дуже швидко з'ясувалося, що ця ідея хибна в самій своїй основі, бо суб'єктами госпрозрахункових відносин реально можуть бути лише господарські одиниці (підприємства, ВО тощо), але аж ніяк не регіони. Крім того, запровадження на ділі госпрозрахунку на рівні регіонів, без сумніву, поставило б у невідповідні умови слабоіндустріалізовані регіони з відсталою, а значить, малоефективною структурою виробництва (з переважанням галузей попередніх технологічних укладів). Тому більш правильним був шлях широкого запровадження розрахунків промислових та інших підприємств з місцевими органами влади за використанні виробничо-територіальні ресурси [9].

Регіони з їх матеріальним наповненням (населенням, природою, господарством) визнавалися за важливі об'єкти теорії та практики й зарубіжною регіональною наукою [10]. Застосування її методів та ідей дозволяло розглядати РПК як складові частини *національного промислового комплексу (НПК)*¹⁰.

Слід відзначити, що четвертий індустріальний цикл був періодом консолідації НПК (в рамках національних господарських). Яскравим свідченням цього було формування промислових комплексів (систем) Японії [15], СРСР та інших країн. В Україні в цей період НПК об'єктивно не міг сформуватися, бо він складався, як це було показано ще М. Волобуєвим [4, с. 58], з галузевих і регіональних "обрізків" промислового комплексу СРСР. Свідченням незавершеності НПК в Україні було й те, що 70-80% багатостадійних ПТС, що базувалися на місцевих підприємствах, не "замикалися" в її межах. Проявом імперських позицій Москви виступало подальше розміщення тут сировино-, енерго- та фондомістких галузей попередніх технологічних укладів (металургії, вугільної промисловості та ін.) . Частково це пояснювалось тим, що намічене в СРСР друге після 30-х років кардинальне зрушення в розміщенні промисловості на Схід було реалізоване лише частково [1]. У зв'язку з цим намітилися серйозні

¹⁰ НПК можна розглядати не лише як цілісну функціональну, але й як територіальну систему, що складається з РПК.

територіальні диспропорції в розвитку промислового комплексу СРСР. Вони проявлялися насамперед тому, що збільшувався просторовий розрив між районами концентрації промислового виробництва й концентрації природних ресурсів.

Територіальні диспропорції в промисловому комплексі СРСР підсилювали переважно екстенсивний характер його розвитку. У середині 70-х років, коли НПК розвинутих країн переходили на енерго- і матеріалозберігаючі технології, у промисловому комплексі СРСР лише відбулася перебудова паливно-енергетичного балансу з вугілля на нафту й газ.

Повільні темпи росту доходів населення, мілітаризація економіка вели до створення в СРСР і, відповідно, в Україні замкнутого “на самого себе” промислового комплексу: частка виробництва засобів виробництва (група “А”) досягла в 1990 р. в СРСР – 75%, в Україні – 72%.

З середини 80-х років робляться певні спроби щодо прискореного розвитку новітніх галузей машинобудування. За даними В. Демидіона, виробництво приладів і засобів автоматизації за 1986-1989 рр. зросло в Україні на 16,0%, а засобів обчислювальної техніки, навіть, - на 66,1% [14, с. 228]. Але цього було недостатньо для інноваційного розвитку промислового комплексу України.

На розвиток новітніх галузей в Україні були націлені й такі важливі науково-практичні розробки, як Комплексна програма НТП на 1986-2000 рр. та Схема розвитку і розміщення продуктивних сил на період до 2000 р., головним розробником і координатором яких була Рада по вивченню продуктивних сил України АН України. У вказаних розробках всебічно обґрунтовувалися варіанти розміщення й заходи з реконструкції й технічного переоснащення найбільших промислових підприємств України, намічались напрямки раціональної спеціалізації РПК, вказувалися шляхи інтенсифікації промислового виробництва, в т. ч. й за рахунок територіальних факторів. Однак конкретний механізм реалізації цих розробок (в умовах обмежених фінансових можливостей і загалом не інноваційного характеру промислового зростання) не приніс запланованих результатів.

Ставало все очевиднішим, що підтримувати інноваційний характер розвитку промислового комплексу СРСР і його республіканських підкомплексів за допомогою адміністративних важелів управління уже неможливо. Тому в промисловості поширювались економічні (госпрозрахункові) методи управління. Впровадження цих методів у 1965-1970 рр. дало певні результати, але в основному за рахунок тих резервів підвищення ефективності виробництва, які лежали на поверхні. У середині ж 80-х років ці методи уже мало стимулювали розвиток промисловості. Тому з 1987 р., після прийняття Закону СРСР “Про підприємство”, починається, хоча й непослідовна, але все ж ринкова трансформація промислового і загалом народногосподарського комплексів.

Слід також зауважити, що промисловий комплекс СРСР, а тим більше України, був досить замкнутою системою; на нього (комплекс СРСР) припадало близько 20% світового промислового виробництва, в той час як його частка у світовій торгівлі промисловими товарами була в п'ять разів меншою. Тобто СРСР своїм промисловим комплексом не брав активної участі у формуванні *світової промислової системи (СПС)*. До певної міри це пояснювалося періодом “холодної війни”, який якраз припадав на четвертій цикл індустріального розвитку. Хоча саме на другу половину XX ст., за Л.П. Сінцеровим [21], припадає новий (після Рах Britannica, 1846-1914 рр.) глобальний інтеграційний цикл. З цього циклу

промисловий комплекс СРСР майже повністю випав. Правда, лідери СРСР розуміли необхідність інтеграції у світогосподарські зв'язки. Так, Ю.В. Андропов в одному з виступів у 1982 р. слушно зауважив, що “сучасні продуктивні сили вимагають інтеграції навіть тоді, коли мова йде про різні країни” [цит. за: 18, с. 9].

Слід однак підкреслити, що в цей період активно формувалися окремі блоки майбутньої СПС, насамперед в рамках економічних інтеграційних угруповань - Європейського Економічного Співтовариства (з 1957 р., нині ЄС, Європейський Союз), Ради Економічної Взаємодопомоги (РЕВ, 1949-1991 рр.) та ін.

Україна в складі СРСР також приймала активну участь в інтеграційних процесах в рамках РЕВ, особливо в розвитку процесів міжнародної спеціалізації й кооперування промислового виробництва. Причому міжнародні зв'язки базувалися не лише на міжпредметній, але й на більш прогресивних - повузловій, агрегатній та технологічній спеціалізації. Так, з 1969 р. на львівських автобусах встановлювалися задні мости, виготовлені на вагономашинобудівному заводі в м. Дьєр (Угорщина).

А з 1975 р. почала функціонувати радянсько-угорська олефінова ПТС. Вона включала нафтопромисли Поволжя й Західного Сибіру, нафтопровід “Дружба”, нафтопереробний і олефіновий заводи у Ленінвароші (нині Тисауйварош), етиленопровід Ленінварош - Калуш (довжиною 340 км) і Калуське ВО “Хлорвініл” (нині концерн “Оріана”). У Калуші з угорського етилену й пропілену, який поставлявся в цистернах, вироблялися пластмаси (поліетилен та поліпропілен). Організація міждержавної олефінової ПТС приносила обом країнам значний економічний ефект, тому що в повній мірі було використано переваги постадійної концентрації й спеціалізації виробництва [7, с. 59, 60].

В цей же період активно формуються своєрідні “скрепи”, сполучні ланки майбутньої СПС - транснаціональні корпорації (ТНК). Саме вони стають основними провідниками прямих зарубіжних інвестицій і служать базовими структурами для розвитку міжнародного виробничого кооперування. Цьому сприяло також поширення, навіть у країнах третього світу, фордистських принципів організації промислового виробництва, що дозволяло територіальне розосереджувати (по багатьох країнах) системи взаємозв'язаних виробництв [16].

З другої половини 80-х років - з відкриттям “залізної завіси” - СРСР, в т. ч. й Україна, починають робити реальні кроки до інтеграції в СПС. Початок цьому поклали спільні підприємства, утворені за участю іноземного капіталу (фірм “Пепсі-кола”, “Кока-кола” та ін.).

Отже, ПТС різних рівнів формувалися впродовж четвертого циклу індустріального розвитку досить суперечливо. Як свідчить досвід нашої країни та інших країн планової економіки, у їх формуванні основним стримуючим чинником виступали адміністративні методи управління. Тому закономірною можна вважати поступову заміну останніх на ринкові регулятори. В результаті створювалися необхідні передумови для переходу до п'ятого циклу індустріального розвитку й формування ПТС ринкового типу.

1. Агафонов Н.Т. Основные проблемы формирования промышленных комплексов в восточных районах СССР. Ч. 1. Особенности развития и размещения промышленности. - Л.: Изд-во ЛГУ, 1970. - 168 с.;
2. Алымов А.Н., Заставный Ф.Д., Федорищева А.Н. Размещение производительных сил. - Киев: Наук. думка, 1978. - 287 с.;
3. Бандман М.К. Территориально-производственные комплексы: теория и практика предплановых исследований. - Новосибирск: Наука. Сиб. отд-ние, 1980. - 256 с.;
4. Волобуев М. До проблеми української економіки (1928) // Новохатько Л.М. М. Волобуєв і

“волобуєвщина” (загадкова історія походження українського “сепаратизму”). - К.: Ін-т історії НАН України, 1997. - С. 18-80; 5. Вольский В.В. Иерархии пространственных комплексов // Социально-экономическая география зарубежного мира / Под ред. В.В. Вольского. - М.: КРОН-ПРЕСС, 1998. - С. 115-190; 6. Глазьев С.Ю. Теория долгосрочного технико-экономического развития. - М.: ВлаДар, 1993. - 310 с.; 7. Гонак М.І., Захарченко В.І., Юхно Л.О. Машинобудування і хімічна промисловість західних областей УРСР в системі міжнародного соціалістичного поділу праці // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. геогр. - 1978. - Вип. 11. - С. 58-62; 8. Економічний словник-довідник / За ред. С.В. Мочерного. - К.: Феміна, 1995. - 368 с.; 9. Захарченко В.И. Территориальный хозрасчет и комплексное развитие промышленности в городских поселениях // Территориальная организация народного хозяйства крупного экономического района в условиях новых форм хозяйствования: Тез. межвуз. конф. (Воронеж, декабрь 1990 г.). - Воронеж, 1990. - С.75-77; 10. Изард У. Методи регіонального аналізу: введення в науку о регіонах / Пер. с англ. - М.: Прогресс, 1966. - 660 с.; 11. Історія народного господарства Української РСР: У 3-х т. / Ред. кол.: Т.І. Дерев'янкін (відп. ред.) та ін. - К.: Наук. думка, 1965.- Т.3, кн. 1.- 463 с.; 12. Іщук С.І. Територіально-виробничі комплекси і економічне районування (Методологія, теорія). - К.: Укр.-фін. ін-т менеджменту і бізнесу, 1996. - 244 с.; 13. Конти С. Приложение теории полюсов роста в региональном развитии (опыт Южной Италии) // Территориально-производственные комплексы: совершенствование процесса формирования / Отв. ред. М.К. Бандман. - Новосибирск: Наука. Сиб. отд-ние, 1986. - С. 253-264; 14. Коротун І.М., Коротун Л.К., Коротун С.І. Розміщення продуктивних сил України: Навч. посібник. - Рівне: Вид-во УДАВГ, 1997. - 416 с.; 15. Макмиллан Ч. Японская промышленная система / Пер. с англ. - М.: Прогресс, 1988. - 400 с.; 16. Мироненко Н.С., Федорченко А.В. Эволюция территориальной структуры промышленного производства в экономически развитых странах в послевоенный период // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 5. География. - 1999. - № 6. - С. 27-31; 17. Паламарчук М.М., Ташук К.О. Територіальна структура промислового комплексу економічного району. - К.: Наук. думка, 1974. - 127 с.; 18. Планирование размещения производительных сил СССР: В 2-х ч. / Ред. кол.: В.П. Можин (предс.) и др. - М.: Экономика, 1985. - Ч. 2. - 364 с.; 19. Поповкін В. А. Регіонально-цілісний підхід в економіці. - К.: Наук. думка, 1993. - 219 с.; 20. Савватеев А.В. TVA: новый этап жизненного цикла // Регион: экономика и социология. - 1996. - № 2. - С. 156-174; 21. Синцеров Л. Длинные волны глобальной интеграции // Мировая экономика и междунар. отношения. - 2000. - С. 56-64; 22. Территориальная структура производственных комплексов / Под общ. ред. М.М. Паламарчука. - Киев: Наук. думка, 1981. - 312 с.; 23. Туган-Барановский М.И. Промышленные кризисы (1894 та ін.) - К.: Наук. думка, 1996; 24. Урманов И. Синергические связи как новая модель организации производства // Мировая экономика и междунар. отношения. - 2000. - № 3. - С. 19-26; 25. Шаблій О.И. Межотраслевые территориальные системы (проблемы методологии и теории). - Львов: Вища школа. Изд-во при Львов. ун-те, 1976. - 200 с.; 26. Шмелев Н.П., Попов В.В. Анатомия дефицита // Селюнин В.Истоки. Шмелев Н. Авансы и долги. - М.: Правда, 1990. - С. 459-508; 27. Шонбергер Р. Японские методы управления производством (девять простых уроков) / Сокр. пер. с англ. - М.: Экономика, 1988. - 251 с.; 28. Шумпетер Й. Теория экономического развития (1912,..., 1934) / Пер. с нем. - М.: Прогресс, 1982. - 454 с.; 29. Schumpeter J. Business cycles: A Theoretical, Historical and Statistical Analysis of the Capitalist Process. - N.-Y., 1939.